

wstania warszawskiego w czasie wizyty w Muzeum Powstania Warszawskiego, a także historią miasta w Muzeum Warszawy oraz dziejami i zbiorami Zamku Królewskiego w Warszawie.

Zdjęcie grupowe uczestników konferencji EURASICA, czerwiec 2018, fot. B. Bartosiński

Anna Krochmal
(Warszawa, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych)

SPRAWOZDANIE Z WYJAZDU NA KONFERENCJĘ „THE FIRST WORLD WAR AND ITS EFFECTS ON PRISONERS OF WAR AND CIVILIANS”, MOSKWA, 10–11 KWIETNIA 2018 R.

Konferencja, której temat należy przetłumaczyć jako „Pierwsza wojna światowa i jej konsekwencje dla jeńców wojennych i ludności cywilnej” zorganizowana została przez Międzynarodowy Czerwony Krzyż (MCK) Oddział Regionalny w Rosji, Białorusi i Mołdawii we współpracy z Rosyjską Federalną Służbą

Archiwalną. Stanowiła ona rozwinięcie zeszłorocznego Okrągłego Stołu, który także odbył się w Moskwie (zwiększeniu uległa liczba prelegentów oraz krajów). Referenci oraz goście otrzymali od organizatorów publikację zawierającą wybrane materiały z zeszłorocznych obrad Okrągłego Stołu (publikacja w językach rosyjskim i angielskim pt. *1914–1918 Документы о военнопленных и репатриированных Первой мировой войны в архивах европы / 1914–1918 Records of prisoners of war and repatriated persons of the First World War in the European archives*) oraz po raz pierwszy wydane przez MCK materiały z wizytacji obozów jenieckich przeprowadzonych przez Komitet MCK na terenie Rosji podczas pierwszej wojny światowej: *Плен глазами очевидцев 1914–1918. К 100-летию окончания Первой мировой войны*.

Bogaty program konferencji wypełniło aż 25 wystąpień przedstawicieli archiwów z Rosji, Austrii, Belgii, Białorusi, Bułgarii, Finlandii, Francji, Rumunii, Serbii, Słowenii, Węgier, Wielkiej Brytanii i Polski. Referatom wygłaszanym w języku rosyjskim lub angielskim w większości towarzyszyły prezentacje. Obrady prowadzone były przez czterech moderatorów, w tym także przez autora niniejszego tekstu. Konferencji towarzyszyła wystawa fotografii ze zbiorów archiwalnych MCK i archiwów rosyjskich poświęcona losom dzieci podczas Wielkiej Wojny.

Konferencja rozpoczęła się od wystąpień organizatorów. Magne Bart, dyrektor Regionalnego Oddziału MCK, podkreślił, że pierwsza wojna światowa stanowiła wielkie wyzwanie dla MCK, gdyż konwencja haska podpisana została niewiele wcześniej przed jej wybuchem. Andriej Jurasow, zastępca Szeffa Rosyjskiej Federalnej Służby Archiwalnej, pochwalił się bogatymi zbiorami Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego w Moskwie, przedstawił krótko wiele rocznicowych projektów realizowanych przez rosyjską służbę archiwalną, wśród których najbardziej interesujący wydaje się portal internetowy „Pamięci bohaterów Wielkiej Wojny 1914–1918” („Памяти героев Великой Войны 1914–1918”, <<http://gwar.mil.ru/>>). Odczytany został także list powitalny Siergieja Naryszkina, prezesa Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego, do uczestników obrad.

Podczas konferencji w wielu wystąpieniach powtarzał się motyw braku dokładnego rozpoznania zagadnienia będącego jej tematem, nawet 100 lat po zakończeniu działań wojennych. Zgłaszane były m.in. problemy związane z wyszukiwaniem informacji wynikające bądź z ich masowości, bądź odwrotnie z ich szczątkowości i rozproszenia.

Z ciekawszych wystąpień należy wymienić: „*The ICRC post-WWI activities on behalf of children, civilian victims of epidemic and hunger, repatriated prisons of war and refugees*” (Daniel Palmieri, MCK). Wskazał on, że zagadnienie ofiar wielkiej wojny nie może być omawiane bez odwoływania się do okresu tuż powojennego, w którym odbywała się repatriacja jeńców i ludności cywilnej, przeciągając się nawet do połowy lat 20. XX w. To właśnie wielka masa lud-

ności uciekającej z ogarniętej rewolucją Rosji (tylko w latach 1920–1921 było to ok. 1,5 mln osób) legła u podstaw paszportu nansenowskiego wydawanego uchodźcom. Masowe były także ucieczki Ormian z Turcji, dla których obozy zorganizowano na terenie Grecji. W kwietniu 1919 r. MCK po raz pierwszy wizytował na Węgrzech obozy dla więźniów politycznych zorganizowane po wybuchu bolszewickiej rewolucji Beli Kuna.

W referacie Olgi Ławinskiej (Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej) pt. *„Деятельность обществ помощи русским военнопленным в Швейцарии в 1914–1918 гг. По материалам фондов ГАФР”*, poświęconym działalności rosyjskich komitetów pomocowych w Szwajcarii znalazła się ciekawa informacja o przejęciu przez polskie biblioteki po zakończeniu wojny części obozowych księgozbiorów.

Verena Moritz z wiedeńskiego uniwersytetu w wystąpieniu pt. *„Документы о военнопленных, интернированных и беженцах (1914–1918 гг.) в австрийском встрийском государственном архиве: обзор фондов”* (prezentacja w języku rosyjskim) wskazała na trudności, jakie historycy napotykają w swych badaniach, do których zaliczyła m.in. zaniżanie przez władze liczby zgonów w obozach jenieckich, wymykanie się wszelkich informacji dotyczących jeńców kierowanych poza obozy do przymusowych prac na rzecz gospodarki.

Kolejna Austriaczka, Julia Walleczek-Fritz z uniwersytetu w Salzburgu, wygłosiła referat pt. *„What they tell — a characterization of records of POWs, internees and refugees (1914–1918) at the Austrian State Archives”*, w którym postarała się przybliżyć charakter dokumentów dotyczących zorganizowanych na terenie Austro-Węgier 50 obozów jenieckich, koncentrując się na takich zagadnieniach, jak niesienie pomocy materialnej i posługi religijnej jeńcom.

Oksana Nagornaja z Południowo-Uralskiego Instytutu Zarządzania i Ekonomii w Czelabińsku (*„Гуманитарный нарратив и транснациональные акции помощи в лагерях военнопленных Восточного Фронта Первой мировой войны”*) przybliżyła działalność w Niemczech nuncjusza papieskiego Eugenio Pacellego (późniejszego Piusa XII) oraz Komitetu cesarzowej wdowy Marii Fiodorowny, polegającą na organizowaniu powrotów z krajów nieprzyjacielskich do Rosji znaczących obywateli (głównie członków domu panującego i władz). Działania te były o tyle nietypowe, że na froncie wschodnim, inaczej niż na froncie zachodnim, nie prowadzono żadnej wymiany jeńców i osób internowanych.

Dmitri Ispowiednikow z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego swoje wystąpienie (*„Военнопленные Первоймировой войны в жизни русской Сибири и Дальнего Востока”*) poświęcił głównie losom jeńców pod koniec i po zakończeniu wojny. Skomplikowana sytuacja w azjatyckiej części Imperium Rosyjskiego, do której przyczyniła się głównie rewolucja październikowa i ciągłe walki między różnymi stronami, sprzyjała totalnemu rozprzężeniu i masowym ucieczkom jeńców z obozów. Uciekinierzy na swej trasie do Chin i Mandżurii dopuszczali się rabunków i kradzieży, przyłączali się do walczących, bez

różnicy na opcję polityczną i narodowość. Część z nich osiedlała się, zakładała rodziny i naturalizowała. Koloniści niemieccy masowo oskarżani byli o sprzyjanie i pomaganie uciekinierom.

Marijana Mraovic z Archiwum Wojskowego serbskiego Ministerstwa Obrony („*The Kingdom of Serbia in 1915: the struggle for the preservation of statehood, military and civil losses*”) skoncentrowała się na opisie zmagania wojennych toczonych na terenie Serbii, zatrzymując się dłużej na ewakuacji kilkuset-tysięcznej masy żołnierzy i ludności cywilnej w roku 1915 przez góry Albanii. Ewakuowane były także archiwa, które jednakże w dużej części uległy zniszczeniu lub zostały ukryte w sposób uniemożliwiający ich późniejsze odnalezienie.

Jure Volčjak z Archiwum Republiki Słowenii („*Slovenian towns during World War I*”) przedstawił życie ludności cywilnej na zapleczu frontu oraz pomoc organizowaną dla żołnierzy i uciekinierów. Wspomnił m.in. o zorganizowanym na terenie Styrii obozie w Wagna, gdzie schronienie znaleźli także polscy uciekinierzy z Galicji.

Sergiej Ryndin z Narodowego Archiwum Republiki Białorusi swoje wystąpienie („*Иностранцы на территории белорусских губернии в годы Первой мировой войны...*”) poświęcił internowanym obywatelom państw centralnych oraz stosunkowi władz do tamtejszych kolonistów niemieckich. Żywe reakcje u słuchaczy wywołała informacja o dużej rzeszy Chińczyków wykonujących prace na zapleczu frontowym.

Maneuel Stanescu z Instytutu Badań Politycznych Ministerstwa Obrony Rumunii („*History of the Romanian volunteers legion, made up of prisoners of the Austro-Hungarian army, in Russia in 1916–1922*”) przybliżył mało znaną historię formowania i działań Legionu Rumuńskiego na Syberii.

George Hay z brytyjskiego *National Archives* przedstawił referat pt. „*In foreign hands: records of First World War prisoners of war and internees at the National Archives, UK*”. Podczas wielkiej wojny w rękach *Commonwealthu* na całym świecie znalazło się ok. 460 tys. jeńców, w tym na Wyspach Brytyjskich przetrzymywanych było ok. 192 tys. W czasie wojny internowano 32 tys. obywateli państw centralnych, z których większość z czasem zwolniono, wprowadzając przymusową rejestrację mężczyzn w wieku 17–55 lat. Sprawy jeńców, w tym ich ewidencję, prowadziło *Prisoners of War Information Bureau*, niestety w roku 1940 kartoteka uległa zniszczeniu. Pozostało ok. 5 proc. materiałów, które obecnie są na nowo katalogowane.

Oleg Czistiakow z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego w Moskwie („*Оказание помощи военнопленным Российском обществом Красного Креста в годы Первой мировой войны*”) skoncentrował się na przedstawieniu zasobu macierzystego archiwum i realizowanych przez nie projektów. Rosyjski Czerwony Krzyż podczas wojny sporządził kartotekę jeńców i osób internowanych na terenie Imperium Rosyjskiego. Jednakże w roku 1923 uznano, że może ona zostać (z uwagi na brak papieru) ponownie

wykorzystana do sporządzenia innych pomocy ewidencyjnych. Na skutek tego została częściowo zniszczona i uległa rozproszeniu. Archiwum od lat pracuje nad jej odtworzeniem. Prelegent podkreślił także, że w zbiorach zachowała się bogata kolekcja obozowej korespondencji.

Występując w imieniu polskich archiwów państwowych, autor niniejszego sprawozdania przedstawił prezentację pt. *„The strandeds: a though journey to the promised land. The returns of refugees to reborn Poland”*, w której skoncentrował się na charakterystyce źródeł przechowywanych w polskich archiwach państwowych dotyczących ludności cywilnej zmuszonej podczas wojny do ucieczki, przymusowo ewakuowanej lub internowanej oraz jej repatriacji w czasie i po wojnie. Wskazał przy tym na rozproszenie źródeł oraz różnorodną ich proveniencję.

Zbiory narodowych archiwów dotyczące jeńców pierwszej wojny światowej przedstawili także Franky Bostyn z działającego dopiero od roku belgijskiego Instytutu Dziedzictwa Wojennego oraz Thomas Vaisset ze Służby Historii Obrony francuskiego Ministerstwa Obrony. Obaj w swych wystąpieniach zaznaczyli, że materiały te zostały stosunkowo niedawno rewindykowane z Rosji (akta belgijskiego MON w roku 2002!!!). W roku 1940 niemieckie władze okupacyjne wywiozły z obu krajów w okolice Berlina materiały dotyczące pierwszej wojny światowej. Tutaj w 1945 r. dostały się one w ręce Armii Czerwonej. Zarówno w Niemczech, jak i w Rosji akta były poddawane porządkowaniu i opracowywaniu przez tamtejsze służby archiwalne, co wpłynęło na strukturę wewnętrzną zespołów.

Zoltan Szots z Narodowego Archiwum Węgier skupił się na zagadnieniach opieki i pomocy niesionej na zapleczu frontu rezerwistkom, wdowom i sierotom wojennym, a także na organizowaniu powrotu do życia „w cywilu” żołnierzom wycofanym z frontu na skutek ran lub powracającym z niewoli.

Ała Korobowa z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Kino-foto-fono-dokumentów w Krasnogorsku przedstawiła pokrótce materiały filmowe i zdjęcia ze zbiorów macierzystego archiwum dotyczące uciekinierów, repatriacji i pomocy medycznej udzielanej rannym. Zaprezentowała przy tym fragment filmu, na którym znalazły się kadry z załadunku rannych żołnierzy armii rosyjskiej wykonane najprawdopodobniej w Warszawie (na filmie widoczna jest ciężarówka warszawskich Browarów Parowych Haberbuscha).

Dmitri Nadsadny z Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum St. Petersburga przedstawił bardzo długi wykaz zespołów, w których można odnaleźć materiały dotyczące bieżących z zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego, w tym także bardzo liczne dokumenty na temat Polaków, m.in. datowane na okres marzec–sierpień 1918 r., podania o wydanie paszportu na powrót na tereny Królestwa Polskiego.

Irina Kuzina (*„Социальная поддержка вынужденным переселенцам, пострадавшим от военной действий в годы Первой мировой войны...”*) za-

prezentowała m.in. bardzo bogatą kolekcję zdjęć dotyczących rosyjskich oraz polskich organizacji pomocowych w Rosji, którymi dysponuje Centralne Państwowe Archiwum Kino-foto-fono-dokumentów St. Petersburga, w tym przede wszystkim Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Biednym Rodzinom Polaków Biorącym Udział w Wojnie i Biedującej Ludności Polskiej Poszkodowanej w Wyniku Działań Wojennych w Piotrogradzie (*Общество вспомоществования бедным семействам поляков, участвующих в войне и бедствующему польскому населению пострадавшему от военных действий*).

Obrady zakończyła krótka dyskusja nad przygotowaną w dwóch językach rezolucją, która ma być skierowana do służb archiwalnych państw uczestniczących w pierwszej wojnie światowej, nawołująca do poszerzenia i intensyfikacji badań nad problematyką jeniecką i uchodźstwem.

W drugim dniu konferencji autor sprawozdania podpisał list intencyjny dotyczący nawiązania współpracy z Zarządem Archiwów Obwodu Swierdłowskiego, a podczas jednodniowego pobytu w Moskwie przeprowadził kwerendę w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowo-Historycznym na temat tzw. bitwy łódzkiej 1914 r. Archiwum posiada ochronę fizyczną, którą zapewniają uzbrojeni funkcjonariusze policji. Tamtejsza pracownia naukowa posiada 24 stanowiska dla korzystających (w tym cztery komputerowe, z których jednakże nikt nie korzystał przez cały dzień pobytu autora w archiwum).

Po przybyciu do pracowni naukowej (ok. godziny 9.50) autor mógł zająć ostatni wolny stolik. Osoby, które pojawiły się później, musiały oczekiwać na zwolnienie się miejsca. Pracownia była praktycznie całkowicie wypełniona aż do godziny trzeciej po południu, kiedy to zaczęło ubywać korzystających. Do zamknięcia zostały dwie godziny.

Udostępnione akta zawierały dwie wklejone metryczki udostępnień — z przodu służyła do rejestracji użytkownika, z tyłu do kontroli kompletności zwracanych akt. Akta zamawia się zbiorczo na specjalnym blankiecie, a nie na rewersach. Konieczne jest też wypełnienie na miejscu: dwustronicowego, bardzo szczegółowego zgłoszenia użytkownika oraz napisanie podania do dyrektora o wyrażenie zgody na udostępnienie. W normalnym trybie, po wypełnieniu wymaganych dokumentów, akta otrzymuje się dopiero na trzeci dzień, lecz na prośbę autora pozwolono mu złożyć zamówienie na akta drogą mailową, a formalności dopełnić już na miejscu. Wszystkie zamówione akta otrzymuje się razem do dyspozycji, nawet jeżeli są to tzw. „luzy”, kwitując odbiór na wspomnianym blankiecie. Zwrot akt odnotowywany jest na blankiecie zamówienia. Dyżurni sprawdzają w obecności zwracającego kompletność dokumentów (poszyty po bieźnie, luzy szczegółowo), dopiero po skwitowaniu kompletności korzystający może odejść. Pracownik archiwum ma prawo przesadzać korzystających według własnego uznania. Podejście do korzystających jest bardzo służbowe, dyżurni nie udzielają żadnych rad czy informacji, często strofują czytelników — widać było, że osoby starsze były szczególnie zagubione w pracowni.

Korzystając z okazji, autor zapytał Kiryła Czernienkę z Federalnej Agencji Archiwalnej Federacji Rosyjskiej o losy projektu pod nazwą „*Единый электронный читальный зал федеральных архивов*” („Wspólna elektroniczna czytelnia archiwów federalnych”), który można by uznać za odpowiednik polskiego portalu *szukajwarchiwach.pl*. (podstawowa różnica polega na tym, że portal rosyjski jest odpłatny). Projekt rozwijany był przez zewnętrzne programistyczne konsorcjum ELAR (ЭЛАР), od lat przygotowujące oprogramowanie dla rosyjskiej administracji, banków, gospodarki i sądów. Na Światowym Kongresie Archiwów w Seulu (2016) ówczesny zastępca szefa Federalnej Agencji Archiwalnej W. Tarasow publicznie poinformował o podjęciu prac nad tym projektem w roku poprzednim (2015). Od tamtej pory minęło ponad półtora roku, a dalszych informacji na temat projektu nie ma. Na zapytanie autora o projekt padła odpowiedź, że ze względów prawnych projekt nie ujrzy światła dziennego.

Wstrzymanie prac nad projektem może być jednym z powodów wystąpienia grupy rosyjskich historyków i dziennikarzy (28 marca 2018) z listem do prezydenta Putina z wnioskiem o odwołanie szefa Federalnej Agencji Archiwalnej Andrieja Artizowa. Autorzy listu skarżą się na wprowadzone przez niego w listopadzie 2017 r. przepisy mocno ograniczające możliwość samodzielnego kopiowania materiałów archiwalnych przez badaczy (??? — w RGVA zakaz taki obowiązywał od zawsze). Wydaje się, że dotychczas dopuszczano do samodzielnego kopiowania w przypadku, gdy archiwum nie było w stanie wykonać odpłatnej usługi. Szefowie archiwów otrzymali także, zgodnie z nowymi regulacjami, prawo do odmowy udostępniania materiałów archiwalnych, co wg sygnatariuszy listu jest sprzeczne z obowiązującym prawem archiwalnym. Od lat w wielu archiwach federalnych nie przeznaczają się żadnych środków na sporządzanie cyfrowych kopii bezpieczeństwa wykonywanych z materiałów archiwalnych. Ponadto historycy skarżą się, że *Rosarchiw* pod przewodnictwem Artizowa nie udostępnia w Internecie już sporządzonych kopii elektronicznych najpopularniejszych dokumentów archiwalnych przechowywanych w archiwach federalnych. Tak więc mieszkańcy odległych regionów i niepełnosprawni obywatele są pozbawieni możliwości pracy z archiwaliami. Dalsze zarzuty dotyczyły braku wyników prac nad projektem czytelnia elektronicznej — pomimo wydatkowania od 2015 r. na ten cel pokaźnych środków, uruchomienie czytelnia odroczone na czas nieokreślony. Ponadto *Rosarchiw* planuje zmianę art 8. ustawy federalnej „O informacji, technologiach informacyjnych i ochronie informacji”, czego skutkiem może być ograniczony dostęp do informacji przechowywanych w zasobach bibliotek, muzeów i archiwów (mamy tu więc do czynienia z polityką całkowicie przeciwną do europejskich działań w obszarze *re-use*).

Piotr Zawilski

(Łódź, Archiwum Państwowe w Łodzi)